

L'ERMITA DE LA MARE DE DÉU DELS AFLIGITS D'ALFARA D'ALGÍMIA

JOAN CARLES GOMIS CORELL
Universitat de València

LA construcció d'edificis religiosos va generalment aparellada a la institució i l'arrelament de devocions particulars en col·lectius humans i en àmbits territorials determinats. Dit arrelament respon sempre a causes i a inquietuds inscrites en una conjuntura historicosocial específica que les justifica i les fa coherents i, per tant, des d'una perspectiva actual, explicables i comprensibles.

Al Regne de València, l'expulsió dels moriscs tingué desastrosos efectes immediats, per tal com perdé, sobtadament, més d'un terç de la seua població –estimada el 1609 entre 350.000 i 400.000 habitants–, afoquant-se en una profunda depressió.

En la mesura que la repoblació anà omplint aquell buit, calgué instaurar nous referents que afermaren, i alhora particularitzaren, les noves comunitats cristianes que, amb contingents humans dispersos, anaren ocupant els llocs i les terres abandonats pels moriscs. Les institucions piadoses foren uns dels principals elements distintius que dotaren aquelles noves comunitats de referents propis i quan, a finals de la centúria, les zones despoblades recuperaren i consolidaren el seu poblament, pogueren començar la construcció dels edificis representatius dels nous senyals d'identitat. Dits edificis foren, sobretot, esglésies més espaioses capaces d'acollir tots els habitants, i ermites i capelles dedicades a les noves devocions que, sorgides al llarg del període de la repoblació, s'havien convertit en potents focus de devoció.

En aquella conjuntura es construí l'ermita de la Mare de Déu dels Afligits a Alfara, lloc de moriscs pertanyent a la Baronia de Torres Torres que, com tants altres, quedà pràcticament despoblat el 1609. Quan, cap a la fi de la centúria, la seua població arribà al voltant d'uns 190 habitants, s'hi construí l'edifici que encara actualment continua sent el principal referent emblemàtic del poble enfront dels de la rodalia, a més del símbol de la seua religiositat i devoció tradicionals.

De consegüent, per tal d'explicar i comprendre el procés de la construcció d'esta ermita, caldrà conèixer, primer que res, la institució de la pietat que motivà l'alçament del referit edifici. Després, seguirem les etapes de la seua fàbrica, detallant les diverses interven-

cions que li han donat la configuració actual. Tot seguit estudiarem les seues característiques constructives i arquitectòniques, ressaltant la importància del traçat i les proporcions de la frontera. Finalitzarem amb la descripció i l'anàlisi de la decoració interior de l'edifici, sobretot del bastiment del retaule, l'element més important del conjunt ornamental.

Cal avançar que diverses vicissituds destruïren i eliminaren definitivament alguns elements de l'ermita que no s'han pogut recuperar físicament, motiu pel qual el resultat d'alguns apartats del present estudi consistix fonamentalment en una reconstrucció gràfica d'aquells elements. No obstant això, tant els treballs de documentació historiogràfica com els d'anàlisi i restitució gràfica –destinats estos darrers al procés de restauració que actualment està realitzant-se– mostren el considerable valor artístic d'est edifici.

1. La institució de la devoció de la Mare de Déu dels Afligits a Alfara d'Algímia

Entre els habitants d'Alfara d'Algímia, la institució de la devoció a la Mare de Déu dels Afligits s'explica mitjançant dues variants d'una mateixa llegenda fundacional.

Una variant diu que la imatge la trobà un pastor del poble al barranc de la Xara, pròxim a la població. L'altra conta que la Mare de Déu s'aparegué al pastor. Seguint esta versió, alguns majors recorden que en el sermó del dia de la festa –el 8 de setembre– es predicava que la Mare de Déu dels Afligits s'aparegué a un pastor d'Alfara anomenat Joan Martínez el 24 d'agost del 1644 quan, estant pasturant el seu ramat al barranc de la Xara, un llop atacà les seues ovelles. Impotent, el pastor s'aclamà a la Mare de Déu, la qual va fer que la fera se n'anàs. En tornar al poble, el pastor relatà l'aparició i el veïnat encarregà una imatge mariana segons la descripció feta pel pastor. Esta és la tradició que recull Sanchis y Sivera el 1922, si bé el canonge parla de troballa:

Es la patrona del lugar Nuestra Señora de los Afligidos, cuya imagen, venerada en una ermita situada en

la cumbre de una colina inmediata, fue encontrada, según tradición, en el lugar nombrado barranco de la Jara, el 24 de agosto de 1644, por un pastor llamado Juan Martínez.¹

A pesar de l'arrelament d'esta contalla, de la qual hi ha fins i tot una representació escultòrica obra de l'artista local Lluís Bolinches, no s'ha trobat cap document de l'època, ni tampoc posterior, que en faça esment. El 1644 regia la parròquia d'Alfara de Torres Torres Christophol Rabaça, rector esmerat en les seues anotacions als diversos llibres parroquials conservats,² i en ells no hi ha cap escrit que relate la troballa d'una imatge de la Mare de Déu. Tampoc no hi ha consignada cap imatge mariana amb la referida invocació en els inventaris del moment,³ ni cap veí que s'anomenara Joan Martínez. Cal destacar, però, l'exactitud dels detalls, tot i no estar fonamentats en cap esdeveniment concret de què tinguem notícia.

Les primeres referències documentals de la Mare de Déu dels Afligits conegudes a hores d'ara les trobem en la *Visita Pastoral* del 20 de novembre del 1699. En esta *Visita*, a continuació de l'inventari⁴ que registra els mateixos objectes i imatges que el de la *Visita* anterior, realitzada el 16 de gener del 1690,⁵ es detalla una "*Memoria de la ropa nueva que se ha hecho para la presente Yglesia desde la visita pasada a la presente y otras cosas*",⁶ en la qual es consigna, a més de les noves imatges de Sant Antoni Abat, la Mare de Déu de Gràcia i la Mare de Déu d'Agost, "*otra imagen de masonería de la Virgen de los Afligidos [...]*".

No obstant això, la imatge arribà al poble amb anterioritat, perquè la mateixa *Visita* del 1699, en la relació de "*Missas cantadas votivas en diferentes festividades de el año*", consigna en setembre que

en catorce de dicho mes haze celebrar el presente lugar missa cantada de Nuestra Señora de los Afligidos, y paga el jurado.⁷

Atenent al càrrec i descàrrec, es comprova com dita festa venia celebrant-se des del 1690 i, per tant, la imatge hagué d'estar a l'església del poble des d'aquell any.

Fon un moment especialment propici per a la institució de noves devocions. L'ambient post-tridentí havia

produït un important augment de la religiositat, acrescuda als regnes hispans per la seua postura davant la Reforma protestant, al temps que l'església del moment propiciava la introducció de noves devocions i l'arraconament de les més tradicionals. Dita conjuntura facilità, i en terres valencianes fins i tot féu necessària per la situació excepcional que vivia el Regne des del 1609, la institució de noves devocions que canalitzaren el fervor dels poblaments que estaven constituint-s'hi, dotant-los de protectors sagrats privatis.

No hem pogut determinar l'orige de la imatge, ni com s'adquirí. El títol de l'apartat de la *Visita Parroquial* del 1699⁸ que la consigna, sembla indicar que fon comprada. Això no obstant, en el *Llibre de comptes* d'aquells anys⁹ no s'assenta cap despesa per l'adquisició de noves imatges, la qual cosa evidencia que les compraren o donaren les famílies o devots instituïdors i impulsors de les festivitats, el quals també pagaven la celebració de la festa, demostrant així, a més de la seua pietat, el seu poder i influència entre els veïns. Cal dir al respecte que les institucions piadoses i les festes que les acompanyaven, on el poble participava activament, tenien un clar valor com a vehicle adient per a la transmissió de la ideologia del poder.

La festa de la Mare de Déu dels Afligits la pagava el jurat i, com confirmen tots els indicis, s'instituí el 1690. Aquell any fon jurat major Vicent Sanchis,¹⁰ de família procedent d'Almàssera i resident a Alfara des del primer moment de la repoblació.¹¹ Vicent Sanchis ja nasqué a la població, el 29 de març del 1622,¹² fill de Christóval Sanchis, "*labrador de Almàssera, habitador de este lugar*", i de Jerònima Rull[*l*], "*donsella, natural de Torres Torres, habitadora de Alfara*".¹³

Però Vicent Sanchis també havia segut jurat major l'any 1685 i aquell any consignà al *Llibre de comptes* vint-i-sis sous per les despeses d'un viatge a València per tal de comprar les coses necessàries per a l'església.¹⁴ Potser en aquella ocasió encarregà una imatge mariana que després dugué al poble, instituint la festivitat el següent any que tornà a ser jurat major, és a dir, el 1690.

No és una hipòtesi inversemblant. Sens dubte, la commemoració de la festivitat de la Mare de Déu dels Afligits va ser una institució piadosa d'un personatge rellevant de la localitat, en un moment en el qual se n'instituïren unes altres en el poble —Josep Virgüela

¹ Sanchis y Sivera, José: *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, Valencia, 1922 [Valencia, Librerías París-Valencia, 1980], pàg. 56.

² Arxiu Parroquial d'Alfara d'Algímia (en avant APAIf): *Quinque Libri, 1611 a 1666*, ff. 2 i ss.

³ APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial del lugar de Alfara de Torres Torres, de [l] Anno 1663*, "Inventario de la Plata, Ropa y Ornamentos de la Iglesia Parroquial de Alfara de la Baronia de Torres Torres [h]echo en 29 de Noviembre del Año 1663", ff. 48 r. i v. i 49 r. i v.

⁴ APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres del Año 1699*, ff. 51 v.-52 r.

⁵ APAIf: *Vissita de la Yglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres del año mil seiscientos y noventa*, ff. 87 r.-89 v.

⁶ APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres del Año 1699*, ff. 123 v. i 124 r.

⁷ *Ibidem*, f. 51 r. i v.

⁸ *Ibidem*, ff. 123 v. i 124 r.

⁹ APAIf: [*Llibre de comptes, 1661-1768*], ff. 1-33.

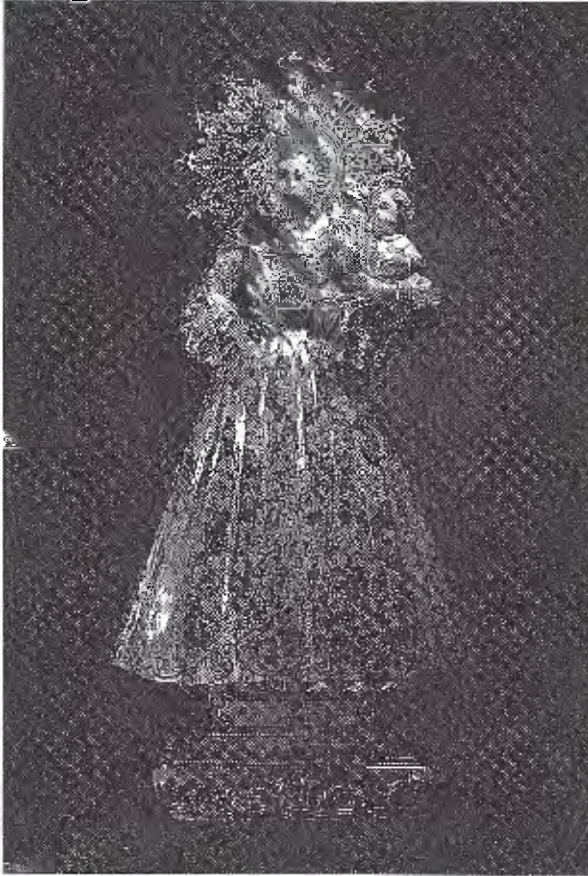
¹⁰ *Ibidem*, f. 27 v.

¹¹ *Vid.* Corbalán de Celis y Durán, Juan: *La repoblación en la Baronia de Torres Torres. Cartas de Nueva Población de Alfara y Algímia, 1609-1611*, Algímia d'Alfara, Ajuntament d'Algímia d'Alfara, 1997, pàgs. 48, 53, 101 i 108.

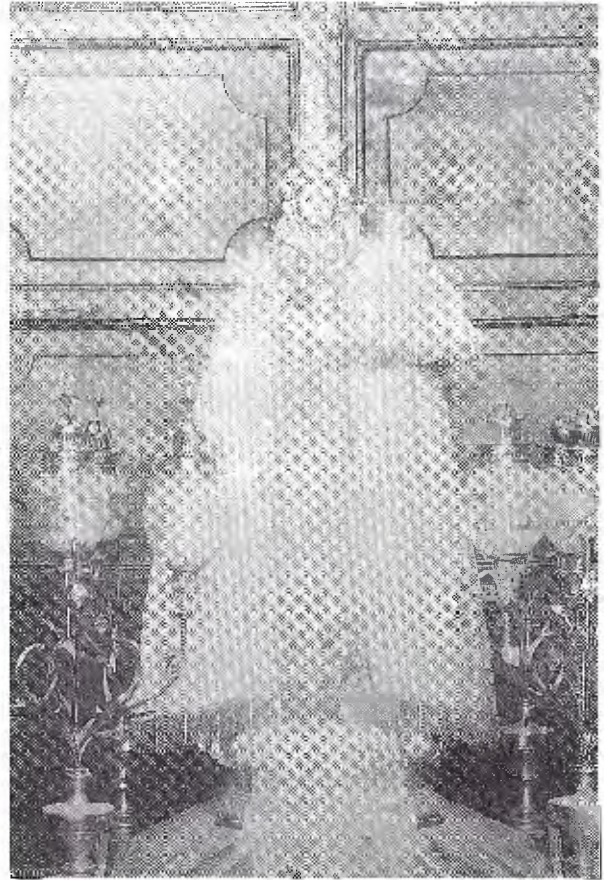
¹² APAIf: *Quinque Libri, 1611 a 1666*, f. 9 v.

¹³ APAIf: *Quinque Libri, 1611 a 1666*, "Libro de los casados del Lugar de Alfara que principio en veintiocho del mes de junio del año mil seiscientos y veintinueve, siendo re[c]tor m[osen] Christoval Rabaça, natural de Vinaros", f. 3 r.

¹⁴ APAIf: [*Llibre de comptes, 1661-1768*], f. 22 r.

1. Imatge de la Mare de Déu dels Afligits. Estat actual.

2. Imatge de la Mare de Déu dels Afligits. Registre fotogràfic antic (al voltant del 1925).

paga la festa de Sant Antoni Abat i els majorals la de la Mare de Déu d'Agost¹⁵, no sols per la conjuntura religiosa apropiada, sinó també perquè, després de la recessió econòmica d'aquella centúria, accentuada al Regne de València pel despoblament motivat per l'expulsió dels moriscs, en el darrer quart del segle la recuperació començà a manifestar-se als regnes i territoris de la Corona d'Aragó.¹⁶

Amb tot, la tipologia i les característiques estètiques de la imatge estan més pròximes a la producció de la primera mitat del segle XVII, moment poc esplendorós de la imatgeria valenciana, la qual seguia models forans, que a la imatgeria de la segona mitat de la centúria, quan es produïx un canvi important, materialitzat en representacions de forta emotivitat religiosa.¹⁷ De consegüent, si la imatge de la Mare de Déu dels Afligits es llaurà a València, cal pensar que o bé és anterior a la data en què la trobem a Alfara o bé l'esculpí un artífex retardatari.

Es tracta, en realitat, d'una imatge caracteritzada per l'hieratisme, la immobilitat i la frontalitat de la representació, inscrita en un rigid esquema compositiu en forma de con. Estos trets li conferixen un notori caràcter majestàtic i sacre, només humanitzat pel Jesuset, de rostre tendre i actitud i moviments més naturals.

La imatge és una talla d'un metre d'alçària que representa la Mare de Déu de peu, vestida a l'estil de l'època, amb falda acampanada, cos cenyit i el cap cobert per una toca que, voltant-li el coll sobre les espatlles, li cau per l'esquena nugant-se-la a la cintura. En la mà esquerra duu un pomell de flors –tradicionalment duïa una rameta d'olivera de plata– i amb la dreta sosté el Jesuset en actitud de beneir.

L'actual decoració de la imatge, totalment daurada amb simulacions d'estofats florals, data del 1945. És evident –i així ho confirma el testimoni dels veïns del poble– que no es correspon amb la decoració originària, si bé no hem pogut determinar com era aquella de-

¹⁵ APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres del Año 1699*, "Missas cantadas votivas en diferentes festividades de el año", f. 51 r. i v.

¹⁶ Reglà, Joan: "Les estructures polítiques i els esdeveniments", en *Història del País Valencià. De les Germanies a la Nova Planta*, vol. III, pàgs. 202 i 211.

¹⁷ Vid. Simó, Trini[tat]: "Les arts plàstiques", *Història del País Valencià. De les Germanies a la Nova Planta*, vol. III, pàgs. 330-331.

Vid. Català, Miguel Àngel: "Arquitectura i escultura del segle XVII", *Història de l'Art del País Valencià*, València, Tres i Quatre, 1998, vol. 2, pàgs. 178-188.

coració. Els majors no han segut capaços de descriure-la i en l'únic registre fotogràfic antic que es conserva de la imatge, apareix vestida. També resulta insuficient l'única descripció documental coneguda, del 1867, que només la caracteritza com a

[...] una imagen de masonería con la invocación de Nuestra Señora de los Afligidos, de mediana estatura, pintada toda ella a modo de vestido, con su Divino Niño Jesús al brazo, de masonería pintado asimismo a modo de vestido [...] ¹⁸

2. La construcció de l'ermita de la Mare de Déu dels Afligits

En el segle XVII, els béns de fàbrica de les parròquies del Camp de Morvedre els constituïen bàsicament "*las tierras que solían ser de las olim mesquitas*", ¹⁹ un patrimoni que generalment no sobrepassava l'extensió d'una propietat familiar mitjana. ²⁰ En el cas de la parròquia d'Alfara, estes terres suposaven 26 fanecades d'horta i 9 jornals i 1 fanecada —en total 68 fanecades, aproximadament— de secà, ²¹ extensió important si la comparem amb les terres adjudicades als nous repobladors del lloc, les quals reunien una extensió mitjana de 10 fanecades d'horta i al voltant d'unes 40 de secà. ²²

Però els beneficis d'aquell patrimoni estaven determinats per les condicions d'una època d'economia estancada. Així, en els primers moments de la repoblació, donat que la disponibilitat de terres excedia el nombre de braços per a treballar-les, les dificultats per tal d'arrendar-les foren grans i constants les moratòries en el pagament de les rendes. Tant fon així, que el 1629, davant la impossibilitat d'atendre les despeses de l'església, ²³ el rector d'Alfara demanà autorització per tal de vendre les terres de la parròquia, argumentant les següents causes:

en dicho lugar hay muchas tierras en diversos pedasos de huerta y monte que se llaman tierras de la iglesia por ser como son de aquella y servir, como sirven, lo

poco que se saca de arrendamientos, para el servicio y ornamentación de dicha iglesia, las quales han acostumbrado ha arrendar a algunos particulares de dicho lugar. Y la experiencia ha mostrado que tener dichas tierras dicha iglesia por su cuenta es notable daño suyo; así para arrendallas, como las arrienda ordinariamente gente pobre y necesitada por no querellas arrendar los ricos y de más poder y perderse, como se pierde, mucha parte del arrendamiento por no poderse cobrar, como también por estar, como están mucha parte del tiempo, sin arrendarse y no hallar quien las tome, lo que redunde en grandes daños de dicha iglesia". ²⁴

Dita venda, però, no es realitzà fins als 1651, cosa que indica l'escàs poder adquisitiu dels repobladors. Conseqüentment, fon un període en el qual només es feren les mínimes obres necessàries per a la conservació dels edificis. Ja en la segona mitat de la centúria s'iniciaren algunes obres d'envergadura, però encara calgué acudir a finançaments extraordinaris. Així, en abril del 1688, el veïns de Torres Torres, lloc de cristians vells, decidiren carregar-se un censal per tal de poder rematar les obres de l'església nova, detingudes "*por la esterilidad de los tiempos*". ²⁵

Però a partir de l'últim quart de la centúria, la recuperació del Regne de València és ja sostinguda i possibilita que en alguns llocs s'acometeren obres d'eixamplament dels temples o se n'iniciara la construcció de nous —fet que es generalitzaria en la centúria següent—, per tal com els antics es quedaren menuts per al nou contingent de població. Igualment, edificis de nova planta foren necessaris per tal de rebre les noves imatges que anaven arribant als pobles.

Alfara, tot i ser el lloc de poblament més menut de la Baronia de Torres Torres, sembla que mantingué un creiximent prou estable i regular ²⁶ i, ja el 1658, potser també pels beneficis obtinguts de la venda de les terres, es realitzen algunes obres en l'església i en la casa abadia ²⁷ i el 1674 està construint-se el retaule major. ²⁸ Dit impuls, que de manera contrastant, tindrà la seua fase definitiva a començaments del segle XIX amb les obres d'eixamplament i decoració de l'església parroquial, ²⁹

¹⁸ APAIf: Salvador Morell, *Relación exacta de la verdad de todo lo que ha sucedido sobre la llamada cuestión de la Ermita, con todos los documentos oficiales: y el Decreto del Señor Gobernador Eclesiástico Sede vacante. Y el Ynventario de todo lo perteneciente a dicha Ermita de N[uest]ra S[e]ñ[or]a de los Afligidos*, [1867], "Inventario de la Ermita de esta Parroquial Yglesia", pàg. 25.

¹⁹ APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres de [l] Anno 1663*, "Tierras y Árboles de la Iglesia de d[ic]ho Lugar", f. 29 r.

²⁰ Vid. Iborra Lerma, José Manuel: *Realengo y Señorío en el Camp de Morvedre*, [Sagunto], Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1981, pàgs. 319-320.

²¹ APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres de [l] Anno 1663*, "Tierras y Árboles de la Iglesia de d[ic]ho Lugar", ff. 36 v. i ss.

²² Corbalán de Celis y Durán, Juan: *La repoblación en la Baronia de Torres Torres. Cartas de Nueva Población de Alfara y Algimia, 1609-1611*, pàgs. 103-111.

²³ APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres del Año 1699*, "Tierras, y árboles de la p[rese]nte Iglesia Parroquial de Alfara de Torres Torres", ff. 92 v. i 93 r.

²⁴ APAIf: *Visita de la Iglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres de [l] Anno 1663*, ff. 28 v. i ss.

²⁵ Corbalán de Celis y Durán, Juan: "La actual plaza de la iglesia de Torres Torres", *Braçal, Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, Sagunt, Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, 1997, n.º 16, pàg. 87.

²⁶ Corbalán de Celis y Durán, Juan: *La repoblación en la Baronia de Torres Torres. Cartas de Nueva Población de Alfara y Algimia, 1609-1611*, pàgs. 43-45 i 47-50.

²⁷ APAIf: *Visita de la Iglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres de [l] Anno 1663*, f. 43 v.

²⁸ APAIf: *[Llibre de comptes, 1661-1767]*, ff. 16 r. i 18 v.

²⁹ Gomis Corell, Joan Carles: "L'obra pictòrica de Joaquim Oliet a l'església parroquial d'Alfara d'Algimia. Un programa pictòric de l'academicisme valencià", *Braçal, Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, Sagunt, Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, 1997, n.º 16, pàgs. 94-96.

conduí a finals de la centúria a fer obres a l'església "a expensas de todo el lugar, en que contribuyen todos en el pertrecho de dicha obra y pagan de sus propios a los albañiles"³⁰ i a l'alçament de nova planta de l'ermita de la Mare de Déu dels Afligits al cim de la muntanya de 229 metres, als peus de la qual s'assenta la població.

No s'ha trobat constància documental de l'inici de les obres de l'ermita. En canvi, resulta clar que l'últim any del segle XVII, almenys arquitectònicament, està completament acabada. El fet el constata la ja esmentada *Visita Pastoral* del 20 de novembre de 1699 al referir en la "*Memoria de la ropa nueva que se ha hecho para la presente iglesia desde la visita pasada a la presente y otras cosas*"

una imagen de masonería de la Virgen de los Afligidos que se ha de colocar en la hermita nueva que actualmente se acaba de fabricar.³¹

Però si anteriorment hem determinat que la imatge estava al poble, amb tota probabilitat, des del 1690, podem considerar que les obres començarien per aquelles dates i que, per tant, l'ermita es construí al llarg de l'última dècada del segle XVII. És un període raonable: l'ermita de la Mare de Déu dels Desemparats d'Algímia, de semblants dimensions, s'inicià el 1702 i es finalitzà el 1713.³²

Que l'edifici estava completament acabat en el 1699 ho confirma, a més, el fet que immediatament s'hi col·locaren les portes i s'hi realitzaren treballs de decoració. Així, el 1701 s'assenta al *Llibre de comptes* de l'església el pagament de quatre lliures

a Joseph Torrejón por un lienzo para el edificio de la hermita y al carpintero de Torres Torres de un resago que le debía de las puertas de la hermita, lo qual no se avía de gastar en la hermita por ser dinero de las rentas de la iglesia.³³

També es desconeix la data de la consagració d'esta ermita i el moment exacte en què la imatge de la Mare de Déu dels Afligits hi fou entronitzada, però el 1707, la imatge de la titular ja la presidix. Així es comprova en l'acta de defunció d'Arcàngela Llòria, finada el 24 de juliol d'aquell any, qui deixà encomanades per la seua ànima

dos missas a la Virgen de Aflidos de la hermita, tres sueldos la missa.³⁴

De consegüent, l'acabament de les obres de l'ermita no ha de dur-se més ellà del 1707.

Amb tot, no és fins al 1725 que en la *Visita pastoral* del 30 de novembre d'aquell any³⁵ se'n detalla el primer inventari dels objectes del cult i capella, però no es descriu l'edifici. Això no obstant, d'est inventari es dedueix que l'edifici tingué des d'un primer moment la configuració arquitectònica actual.

Amb posterioritat només es constata, també tangencialment, la construcció d'un nou campanaret entre el 1758 i el 1773. Així, el corresponent inventari de la *Visita* del 1758 anota al final:

Item una campana mediana que está en la iglesia por haver cahido el campanario.³⁶

La *Visita* del 1773, anota que l'ermita novament té "*una campana puesta en el campanario*".³⁷ Per tant, l'edifici atenyé la seua fesomia definitiva, amb l'alçament del nou campanar, entre aquells quinze anys.

3. La intervenció de l'any 1962

Però la imatge arquitectònica més recent de l'ermita no és la que podria deduir-se per l'època de la seua construcció, ja que les modificacions ocasionades per una intervenció realitzada el 1962 canviaren radicalment la seua aparença externa.

Aquell any, davall la direcció de Francesc Martínez Cholvi,³⁸ llavors rector de la parròquia, s'intervingué sobre la frontera, la qual quedà estructurada en dos troncs de triangle isòsceles superposats en dos cossos. A més, es xapà amb taulellets de 15x15 cms esmaltats en color blau cel, amb dues sanefes paral·leles dels mateixos taulellets, però en color blau fosc, que vorejaven els nous contorns rectes de la frontera i de les obertures, constituïdes per la porta d'accés i una finestra central superior que il·lumina la nau. Dues preeminents creus, també de taulellets blau fosc, una a cada costat de la porta, completaven la decoració.

Igualment, es substituï el campanaret per un altre també rematat en forma triangular, d'acord amb el nou disseny rectilini de la frontera, i es col·locaren uns pinacles piramidals en els replans de la cornisa que vorejaven el perímetre del frontis. També es canvià la porta, fent-ne una nova de fusta de pi, enllandada exteriorment.

El nou disseny rectilini del conjunt de la frontera, la regularitat industrial de les peces ceràmiques i la seua disposició ortogonal i el nou cromatisme del parament produïen una aparença clarament contradictòria entre la frontera, completament llisa i regular, i la resta dels paraments i elements arquitectònics de l'edifici.

³⁰ APAlf: *Visita d[e] la Iglesia Parroquial d[e]l lugar de Alfara de Torres Torres del Año 1699*, f. 107 r.

³¹ *Ibidem*, ff. 123 v. i 124 r.

³² Arxiu Parroquial d'Algímia d'Alfara, document sense classificar que està emmarcat a la sagristia de la parròquia.

³³ APAlf: *[Llibre de comptes, 1661-1767]*, f. 35 r.

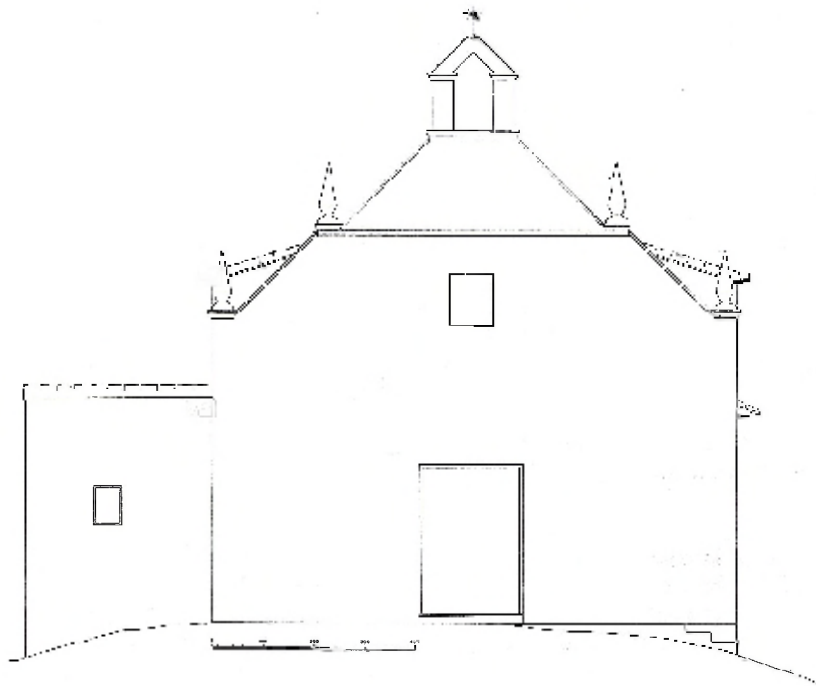
³⁴ APAlf: *Quinque Libri, 1667 a 1750*, f. 47 v.

³⁵ APAlf: *Visita de la Yglesia Parroq[ui]a] de Alfara de Torres Torres hecha en el año de 1725*, f. 21 r. i v.

³⁶ APAlf: *Visita de la Parroq[ui]a] Ygl[esi]a. de Alfara en el Año 1758*, "Ynventarios de la Hermita de N[ue]s[tra] S[en]o[ra] de los Afligidos", ff. 56 r. i v. i 57 r.

³⁷ APAlf: *Visita del año 1773 hecha por el canónigo D[on]n. Demetrio Lores*, "Cap lla de la hermita de Nuestra Señora de los Afligidos", ff. 5 r. i v. i 6 r.

³⁸ APAlf: [Francisco Martínez], *[Descripció de les obres de l'ermita]*, [21 de septiembre de 1962].

3. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Alçat de la frontera, intervenció del 1962. (Dibuix: J. C. Gomis).

Per tal de dissimular l'aspecte tan inversemblant que singularitzava l'edifici després de l'esmentada intervenció, en maig del 1994 es pintà la frontera de blanc, recobrint els taulells amb dues capes d'esmalt de poliuretà.

4. La intervenció del 1996

A conseqüència d'un raig que caigué l'11 de desembre del 1995 sobre el campanaret, l'ermita va sofrir importants desperfectes, els quals, units als ja existents propis del deteriorament normal de l'edifici –malformació de les cobertes, seccionaments dels paraments i influències generalitzades en la part interior produïdes per les filtracions d'aigua de la pluja, etc.– obligaren a encetar un procés de restauració de l'edifici que pretén ser integral, donat que també la decoració interior va ser destrossada en la guerra civil del 1936-39.

No farem ací una descripció detallada del referit procés de restauració, que continua encara en l'actualitat.³⁹ Només en direm que la primera fase, el principal objectiu de la qual era eliminar el xapat de la frontera, ha permès, basant-se en els estudis realitzats a partir d'un registre fotogràfic dels anys vint i de les proves prèvies de restauració, redescobrir i restituir l'element més significatiu de l'edifici: la frontera, totalment falsejada a rant de la intervenció del 1962.

Finalitzats els referits treballs, els resultats han confirmat que l'ermita de la Mare de Déu dels Afligits té una forma, mesures i proporcions generals que li conferixen una innegable qualitat arquitectònica dins el conjunt dels edificis del seu gènere, estil i època, sobretot al seu àmbit territorial més immediat.

5. Les característiques constructives i arquitectòniques de l'ermita de la Mare de Déu dels Afligits

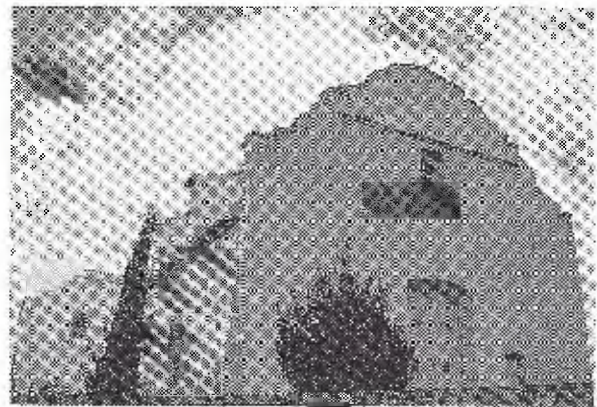
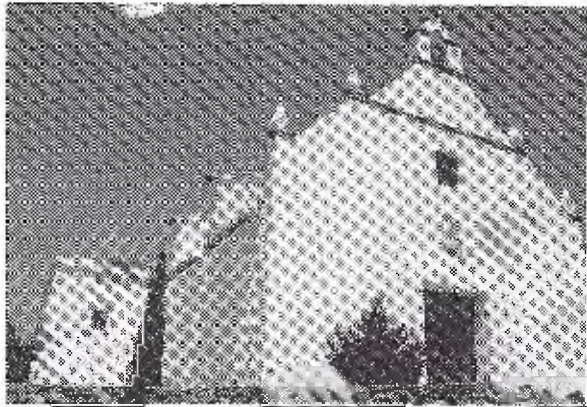
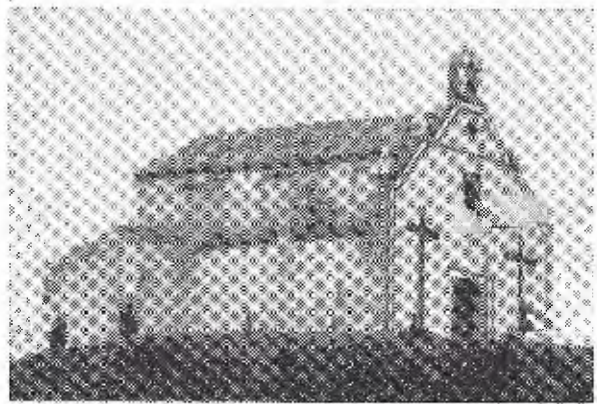
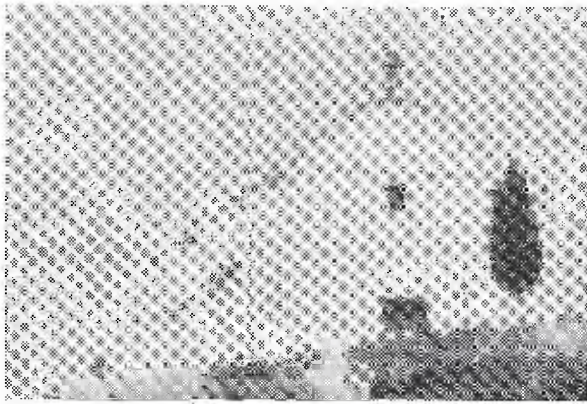
Es tracta d'un edifici de fàbrica de mamposteria, amb esperons de paredat i rajola per tal de reforçar l'estructura. Exteriorment, els paraments estan lluiïts amb morter i emblanquinats. Les cobertes són de teula àrab a dos aiguavessants.

El conjunt de l'ermita té una planta rectangular. El recinte sagrat és d'una única nau rectangular, amb dues capelles a cada costat entre els contraforts. Les voltes són de punt redó, amb llunetons en la nau, aprofitant-se la diferència d'altura de les capelles per tal d'obrir finestres –no obstant això, estes finestres sempre s'han conegut aparedades i no s'han obert fins ara–. A l'esquerra de la nau es situen les altres dependències de l'ermitori: la sagristia, connectada directament amb el presbiteri, i un altre recinte, segurament la casa de l'ermità –hi ha abundants referències documentals de l'existència de dit personatge–, la qual no arribà a construir-se –encara que hi ha constància oral que els ermitanys vivien a l'ermita–. En l'actualitat encara poden observar-se els seus fonaments i la porta, actualment tapiada, que l'hauria connectada amb el temple a l'altura de la segona capella de l'esquerra.

La planta, si bé no presenta característiques particulars en quant al seu traçat, és indubtable que té una espacialitat i unes proporcions gens comunes entre els edificis semblants.

Sens dubte, l'element més destacable de l'edifici, fins ara ocult pel revestiment de taulells, és la frontera de perfil mixtilini, una tipologia que començà a desenvolupar-se precisament en els darrers anys del segle

³⁹ Gomis Corell, Joan Carles Guerola Blay, Vicente: "L'ermita de la Mare de Déu dels Afligits d'Alfara d'Algimia. Procés d'intervenció i de restauració", *Actes del II Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre*, en Braçal, *Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, Sagunt, en premsa.

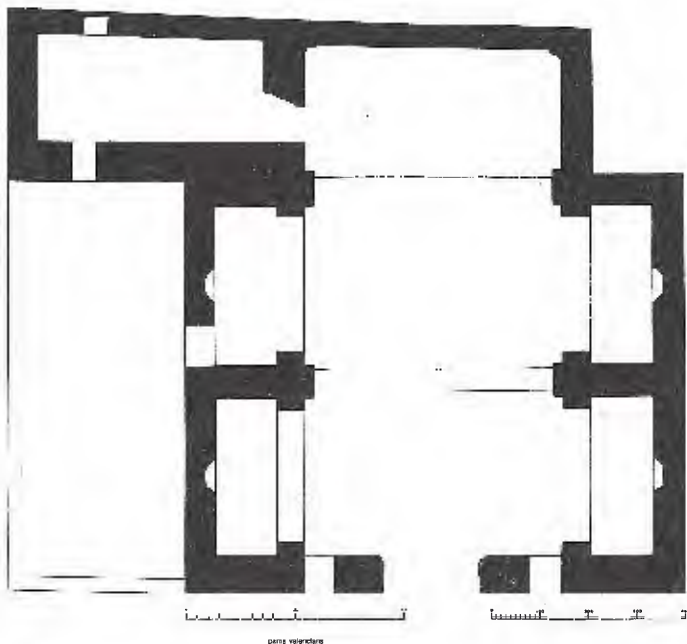

4. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Registre fotogràfic antic (entre els anys 1920-1930). 5. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Intervenció del 1962. 6. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Intervenció del 1994. 7. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Estat actual, després de la intervenció del 1996.

XVII.⁴⁰ Açò és important remarcar-ho, per tal com suposa la materialització primerenca i, a més encertada, d'unes concepcions arquitectòniques novedoses, deri-

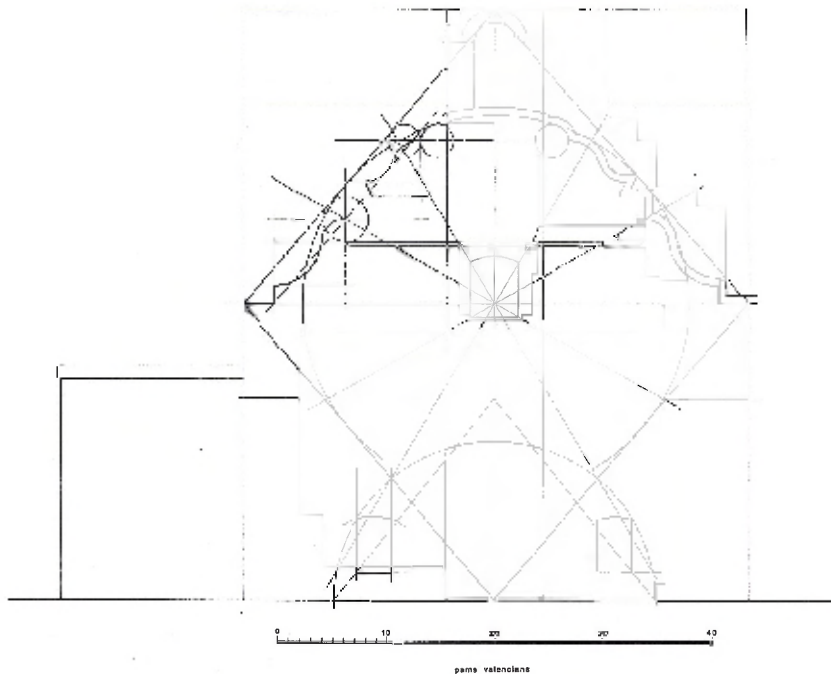
vades dels moderns principis matemàtics, en un edifici de condició modesta.

Restituït el traçat original de la frontera, el qual es

8. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Planta.

⁴⁰ Vid. Bérchez, Joaquín: *Arquitectura barroca valenciana* [València], Bancaixa, [1993], pàgs. 63-67.

9. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Estudi del traçat i de les proporcions de la frontera. (Dibuix: J. C. Gomis).

mantenia fragmentàriament davall un barandat superposat que cobria tot el parament, els estudis posteriors han demostrat que respon a una configuració calculada, basada en regles i aspectes compositius molt meditats, ajustant totes les seues parts i proporcions en funció de relacions geomètriques. En el dibuix adjunt poden observar-se les referides proporcions que subjauen en el traçat de la frontera. Sens dubte, el mestre d'obra que l'erigí probablement coneixeria l'*Architectura Civil, Recta y Oblicua* de Caramuel⁴¹ o, si més no, estaria atent als estudis dels matemàtics novadors.

Tot el perfil mixtilini estava recorregut per una prominent cornisa, en els quatre replans de la qual hi havia, igual que coronant el campanar, unes perinyoles esfèriques de repeu tornejat que completaven l'ornamentació. Estes perinyoles, no sabem si en substitució d'unes altres anteriors, foren tornejades per Vicent Pavia Compañ (1885-1960), l'últim veí d'Alfara que treballà de fanguer.⁴²

En eliminar el recobriment del parament de la frontera, també es descobriren dues finestres, aparedades amb data desconeguda —ningú no coneixia la seua existència—, situades als costats de la porta, les quals tindrien en origen una funcionalitat derivada del cult: permetrien la veneració de la imatge titular i a través d'elles s'atendrien les encomanes i presentalles dels fidels, mantenint la privacitat del recinte. Són, a més, elements estructuradors de la superfície de la frontera. Per tant, s'optà per recuperar-les.

La tipologia de la frontera d'esta ermita no és un cas

aïllat al Camp de Morvedre. N'hi ha mostres en unes altres ermites, com ara la d'Algímia que, tot i ser posterior (1702-1713),⁴³ és d'un disseny prou elemental, i la del Calvari de Sagunt, que presenta la frontera més pareguda a la d'Alfara, encara que més senzilla de traça i d'unes dimensions menors.

També presenten l'esmentada tipologia, a pesar de les reformes experimentades, les fronteres de les esglésies parroquials dels Sants Joans de Faura⁴⁴ i d'Estivella, la de Sant Vicent Ferrer d'Algímia, la de Sant Pere de Canet d'en Berenguer i la de Sant Jaume de Petrés,⁴⁵ la més ben rematada i monumental, si bé són totes posteriors a l'ermita d'Alfara.

Açò ha fet plantejar-nos la possibilitat que la traça de la frontera fóra dels anys en què es reconstruí el campanaret. Això no obstant, l'arreglament de les pedres en la construcció de la frontera en forma de càrrega demostra clarament que des d'un primer moment fon traçada com la concixem.

Respecte del campanar, el registre fotogràfic referit anteriorment no és suficientment explícit com per a extraure'n tots els seus detalls. Amb tot, l'examen detingut d'est registre ha permés aproximar-se prou a la traça i a les proporcions de l'antic campanar, les quals responen a la tipologia pròpia del moment de la seua construcció —entre el 1758 i el 1773—. A hores d'ara està estudiant-se'n la restitució sobre la base dels actuals plantejaments d'intervenció i restauració de béns culturals i s'analitzen les diferents possibilitats de restituir-lo atenent als seus volums, formes, proporcions

⁴¹ Caramuel, I.: *Architectura civil, recta y oblicua*, Vegeven, en la Emprinta Obispal por Camillo Corrado, año de MDCLXXVIII.

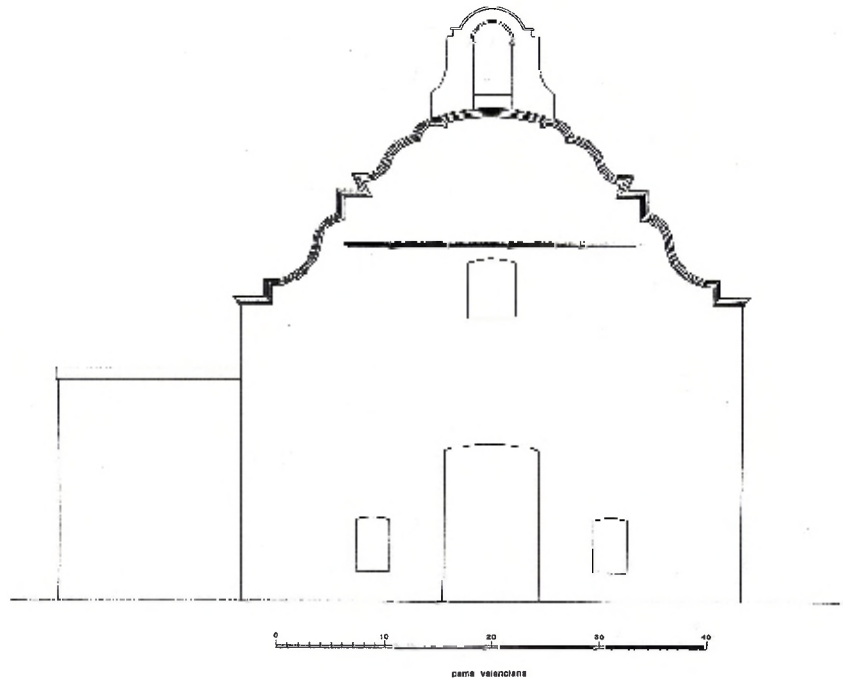
⁴² Vid. Bolinches Molina, Josefina: *La alfarería de Alfara d'Algímia* [Alfara d'Algímia], Ajuntament d'Alfara d'Algímia, Javier Boronat, Editor, pàgs. 81-82.

⁴³ Vid. nota n.º 32.

⁴⁴ Vid. Martínez Rondan, Josep: *L'església parroquial dels Sants Joans de Faura*, Faura, Caixa Sagunt, 1991, pàgs. 81-87.

⁴⁵ Vid. Cabrera Fombuena, V.: "La iglesia parroquial de San Jaime Apóstol en Petrés", *Braçal, Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, Sagunt, Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, 1993, n.º 3, pàgs. 79-81.

10. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Alçat de la frontera i proposta de restitució del campanar. (Dibuix: J. C. Gomis).

compositives i estructura derivada de la seua funcionalitat, abans que una reconstrucció literal, la qual tampoc no seria totalment certa.

6. La decoració interior del l'ermita. El bastiment del retaule

De la breu al·lusió feta en la *Visita Pastoral* del 1699,⁴⁶ es desprén que, si bé l'ermita està acabada aquell any, la imatge titular encara està a l'església, cosa que significa que en aquell moment encara faltaria acabar d'enllestir la decoració interior i, sobretot, rematar el bastiment del retaule. De fet, si el visitador no consignà cap inventari de l'ermita –consignació que no s'ometrà mai en les visites posteriors– seria perquè el nou recinte encara no estaria enllestit per al cult.

Cap document conegut determina amb exactitud la realització de la decoració interior ni la construcció del retaule, però serien simultànics a l'acabament arquitectònic de l'edifici. Recordem que el 1701, a més de la despesa de les portes –l'ermita està, per tant, completament tancada–, es paga la pintura d'un llenç,⁴⁷ liquidació que indica que els treballs de decoració ja estaven realitzant-se. En qualsevol cas, el 1707 la Mare de Déu dels Afligits ja estava a l'ermita, per tant, aquell any estaria ja bastida almenys la maçoneria del retaule, encara que no estigués totalment decorat.

La documentació al voltant de les obres de l'ermita és nul·la, però encara així tractarem d'avançar algunes

hipòtesis referides a la construcció del retaule que poden extraure's d'uns altres documents.

Uns anys abans de la construcció de l'ermita, entre el 1674 i el 1677, l'escultor Joan Sanches està fent el primitiu retaule major de l'església parroquial.⁴⁸ Es tractaria d'un escultor poc conegut –res no se'n sap, d'ell– que es quedaria a Alfara treballant als diferents edificis religiosos que per aquelles dates estarien decorant-se per la zona. Encara el trobem referit l'any 1682⁴⁹ a Alfara i el 8 d'abril de 1699 apareix l'acta de defunció d'un Juan Sánchez.⁵⁰ No hi ha elements suficients per tal d'afirmar amb rotunditat que el dit Juan Sánchez fóra l'escultor, ja que no s'especifica en l'acta la professió del difunt, però les coincidències de les dates i de les circumstàncies tampoc no ho impossibiliten. El llinatge Sánchez –o Sanches– no és d'Alfara. No hi ha cap altre veí amb ell i tampoc no es confon amb els Sanchis, família present a Alfara des dels primers moments de la repoblació i clarament escrit així en els referits anys. A més, és un període en el qual continuen fent-se obres de fàbrica i de decoració a l'església d'Alfara. El 1679 Christòfol Campos està daurant el retaule de la Mare de Déu del Roser.⁵¹ És evident que un escultor havia d'estar al poble treballant constantment. De consegüent, podria pensar-se en la possibilitat que Joan Sanches haguera intervingut en la decoració de l'ermita.

No serà fins a l'any 1725, en la *Visita Pastoral*⁵² que el 30 de novembre d'aquell any fa l'arquebisbe de València Andrés de Orbe Larreategui, que trobem el

⁴⁶ APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial del lugar de Alfara de Torres Torres del Año 1699*, ff. 123 v. i 124 r.

⁴⁷ APAIf: [*Llibre de comptes, 1661-1767*], f. 35 r.

⁴⁸ *Ibidem*, ff. 16 r. i 18 v.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 21 v.

⁵⁰ APAIf: *Quinque Libri, 1667 a 1750*, f. 36 r.

⁵¹ APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial del Lugar de Alfara de Torres Torres del Año 1699*, rebut inserit entre els ff. 84-85.

⁵² APAIf: *Vissita de la Iglesia Parroquial de Alfara de Torres Torres hecha en el año de 1725*, "Hermita de la Virgen de los Afligidos", f. 21 r. i v.

primer inventari de l'ermita, el qual demostra que aleshores l'interior està tot acabat. El visitador diu que

la halló con ara en el altar mayor y todo lo demás necesario para poder celebrar el Santo Sacrificio de la Míssa y todo bien puesto y decente.⁵³

Però només s'hi constata l'existència del retaule, sense descriure'l:

Primeramente una imagen de Ntra. Señora de los Afligidos de mazonería con corona de plata sita en el nicho del retablo y un lienzo que la cubre.⁵⁴

Com era costum en l'època, fins i tot hi ha ja el llenç bocaport, detall que indica que el retaule està totalment acabat.

També estan ja consagrades les capelles laterals, i estan dedicades als principals sants protectors de les activitats agrícoles i ramaderes en les quals s'ocupava la pràctica totalitat de la població: els Sants de la Pedra i Santa Bàrbara, protectors de les collites i contra les tronades, Sant Antoni Abat, protector del ramat, i Sant Josep, tots pintats sobre llenç, amb llurs corresponents altars. No es determina l'existència de retaules laterals, si bé per alguns senyals conservats a les parets s'endevina que hi hauria els típics retaules d'oratori propis del XVIII, encara que no tindrien cap rellevància quan no se'n diu res —igualment ocorre en les visites posteriors—.

Tanmateix, al retaule major continuen introduint-se elements addicionals. Així, en la *Visita Pastoral* del 1758 es detallen els sants que, junt amb la imatge titular, el completen:

item: un Relicario grande, pie caña y guarnición de Bronze, con sus cristales, a la una parte la Ymagen de Santo Domingo y San Francisco y a la otra San Bruno, dentro el Nicho de la Virgen.⁵⁵

Si totes les imatges esmentades estan dins el nínxol, és clar —i així ho confirmen els testimonis de les persones que se'n recorden— que era un retaule-tabernacle, d'un sol cos, amb àtic superior. Potser faltaria encara en aquell moment acabar l'àtic, per tal com ni s'hi descriu, ni s'hi esmenta la devoció o sant que l'ocupava. No s'ha pogut concretar la data de l'acabament de l'àtic, però en un document del 1867 s'especifica la devoció que l'ocupava i, a la vegada, es descriu breument el retaule, indicant que només s'hi troba la imatge de la Mare de Déu —com ho han conegut els majors del poble—:

1º. Un retablo de tallista dorado y pintado, con un cuadro de San Gil pintado al óleo puesto en el remate. Altar mayor.

2º. En el mismo una imagen de masonería con la invocación de Nuestra Señora de los Afligidos, de mediana estatura, pintada toda ella a modo de vestido, con su Divino Niño Jesús al brazo, de masonería pintado asimismo a modo de vestido, y vidriera en su nicho.⁵⁶

Igualment, el susdit document indica que les capelles laterals havien estat reformades. Es substituïren els llenços amb llurs altars i possibles retaules per uns menuts nínxols inserits en les parets on es col·locaren imatges de bult, sense retaule ni taula d'altar —com està actualment—. També es modificaren les invocacions i el 1867 estaven els Sants de la Pedra i Sant Diego d'Alcalá, de maçoneria, un quadre amb l'estampa del Crucificat i un relleu de la Mare de Déu de la Cova Santa, de guix.⁵⁷

Un inventari posterior, signat el 25 de maig del 1917, descriu succintament el retaule de l'ermita com "*de madera sobredorada y muy antiguo*".⁵⁸ També especifica les invocacions de les capelles laterals, les quals novament havien estat modificades, dedicant-les a Sant Josep, a la Puríssima, als Sants de la Pedra i a Sant Antoni, "*con unas pequeñas imágenes de talla muy antiguas*".⁵⁹ Actualment hi ha, tots d'escaiola, Sant Josep, la Mare de Déu del Carme i Sant Ramon Nonat —en la primera capella de la dreta hi havia una imatge del Jesuset, que quedà desfeta per l'impacte de l'últim raig—.

El retaule de la Mare de Déu es conservà fins a l'any 1936. Era un retaule-tabernacle, d'un sol cos, amb un nínxol relativament gran, amb una columna salomànica a cada costat, decorades amb pàmpols i raïms, i rematat per l'àtic amb el llenç de Sant Gil, tot coronat per un frontó curvilini segmentat.

No se n'ha conservat cap registre gràfic, però totes les persones que se'n recorden l'han descrit així. Amb els seus testimonis i seguint la tipologia pròpia dels retaules valencians de finals del segle XVII,⁶⁰ s'ha reconstruït el retaule de l'ermita de la Mare de Déu dels Afligits en un dibuix que s'hi aproximarà prou.

La decoració arquitectònica de l'interior de l'ermita és molt senzilla i austera. Està formada exclusivament per les cornises de l'entaulament, els capitells i les bases de les pilastres d'orde toscà i les motlures corregudes que perfilen els arcs de les capelles. De la decoració mural original no hem trobat cap referència ni descripció documental, ni tampoc cap registre fotogràfic. Actualment no pot contemplar-se, ja que finalitzada la

⁵³ *Ibidem*, f. 21 r.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 21 v.

⁵⁵ APAIf: *Visita de la Parroquial Yglesia de Alfara en el Año 1758*, f. 56 v.

⁵⁶ APAIf: [Salvador Morell], *Relación exacta de la verdad de todo lo que ha sucedido sobre la llamada cuestión de la Ermita...* [1867], pàg. 25.

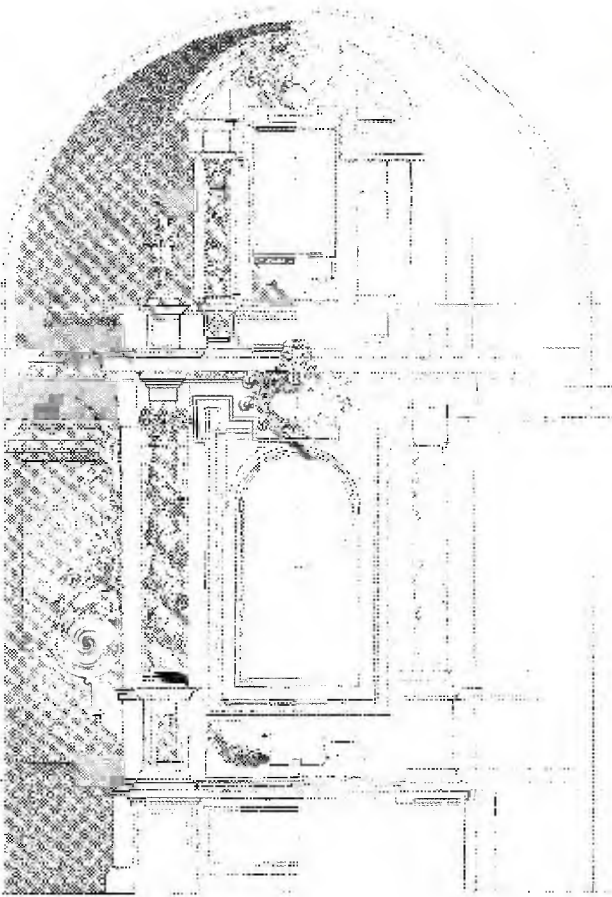
⁵⁷ *Ibidem*, pàg. 23.

⁵⁸ APAIf: [Verdú, Pedro], *Inventario de la Iglesia parroquial de San Agustín de Alfara de Torres Torres, año 1919*, f. 6 r.

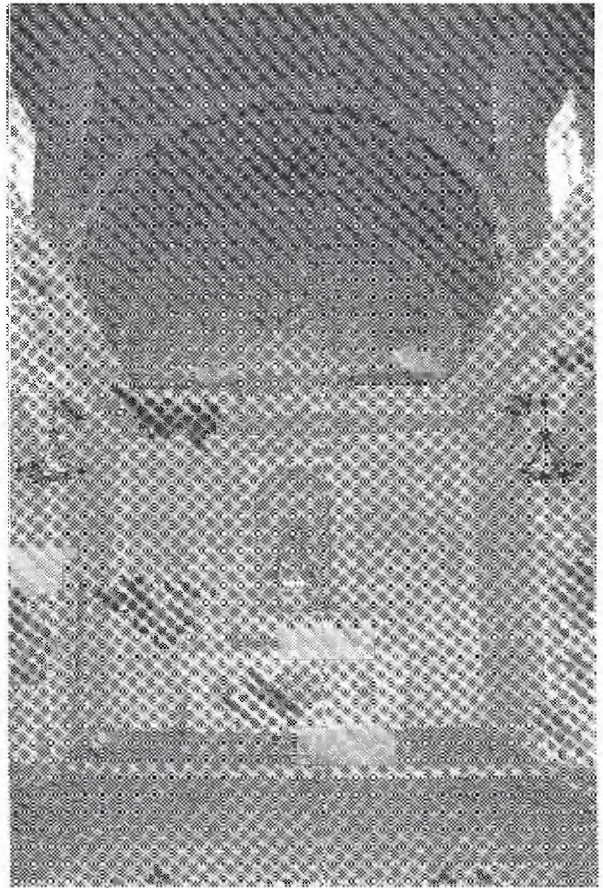
⁵⁹ *Ibidem*, f. 6 r.

⁶⁰ Vid. Vidal Bernabé, Inmaculada: "Manierismo, barroco y rococó. La escultura", *Historia del Arte Valenciano*, València, Consorci d'Edicions Valencians, 1989, pàgs. 74-76.

Vid. Vilaplana, David: "Gènesi i evolució del retaule barroc", *Història de l'Art al País Valencià*, [València] Tres i Quatre, [1988], pàgs. 209-227.

11. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Reconstrucció en alçat del retaule major (Dibuix: J. C. Gomis, V. Guerola).

12. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Interior. Estat actual.

guerra civil, es pintaren novament tots els paraments, donat el mal estat general de la decoració.

Es respectaren, però, unes sanefes de motius vegetals que decoren els arcs torals i els emblemes de les tres persones de la Trinitat, un en cada tram de la volta. Responen a una decoració d'estil neoclassicista que, suposem, es pogué fer en la segona dècada del segle XIX, al temps que es realitzaven els treballs de decoració del temple parroquial.⁶¹

7. Conclusions

Tots els documents que a hores d'ara s'han trobat referents a l'ermita de la Mare de Déu dels Afligits d'Alfara d'Algímia i la realització dels estudis corresponents, han possibilitat el coneixement detallat dels seus elements arquitectònics i dels aspectes determinats de la seua construcció, demostrant la importància d'un edifici que, dins la seua tipologia, pretensions i àmbit geogràfic més immediat, té una qualitat arquitectònica i artística remarcable, tant per la perfecció de la seua traça com per representar la materialització precoç d'una tipologia que començava a configurar-se en terres valencianes pels anys de la seua construcció.

Per tal d'acabar, resumirem els resultats del present estudi en els següents punts:

1. El motiu principal de la construcció de l'ermita d'Alfara fon la institució de la devoció a la Mare de Déu dels Afligits, fundada amb tota probabilitat el 1690 per un personatge rellevant del poble, possiblement Vicent Sanchis, jurat major en aquell any, i estigué motivada per un context religiós i econòmic favorable.

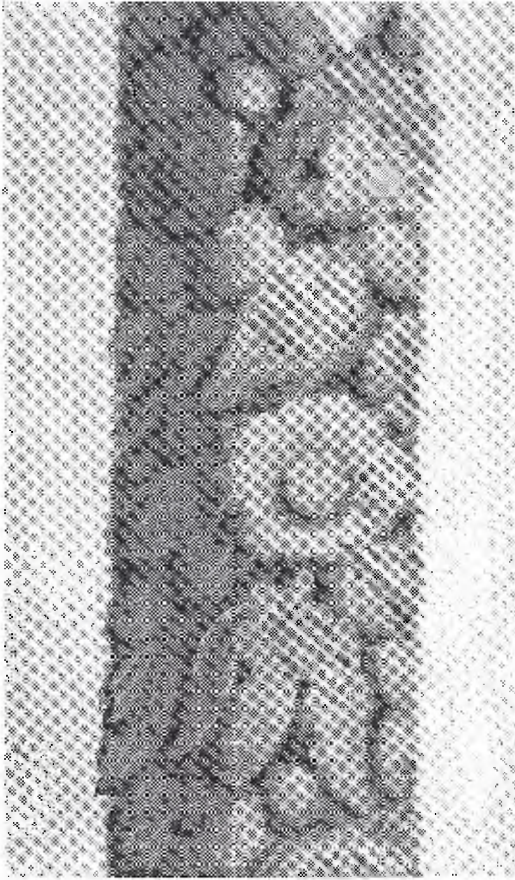
2. La imatge apareix inventariada per primera vegada el 1699, localitzada a l'església parroquial. Això no obstant, com els documents parroquials determinen que se li celebrava festa almenys des del 1690, és indubtable que aquell any la imatge ja estava al poble. Amb tot, no coneixem la seua procedència.

3. Respecte de la construcció de l'ermita sabem que el 1699 ja estava edificada, si bé cap document específica quan començà a construir-se.

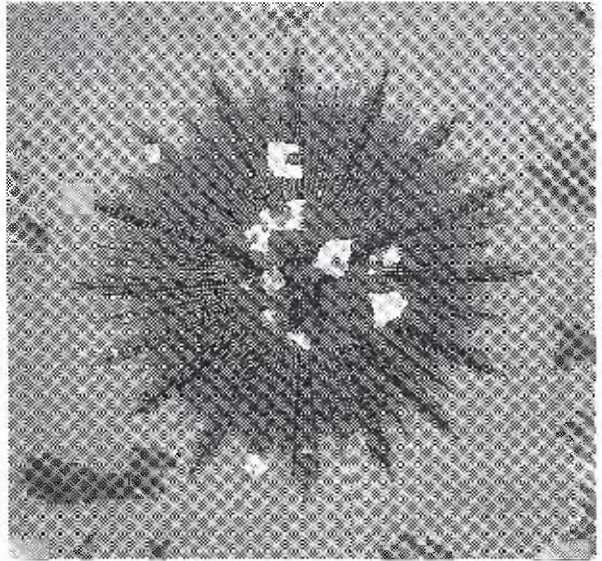
4. La imatge està a l'ermita, amb total certesa, almenys des del 1707. Per tant, l'acabament de l'edifici no ha de dur-se més enllà d'aquell any.

5. Hem posat de relleu que el traçat arquitectònic de la seua frontera, amb el remat mixtilini, respon a criteris artístics novedosos, basats en els principis matemàtics d'aquella època. A pesar del caràcter de

⁶¹ Gomis Corell, Joan Carles: *op. cit.*, pàgs. 94-97.

13. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Fragment de la decoració mural dels arcs torals (principis del segle XIX).

14. Ermita de la Mare de Déu dels Afligits. Pintura mural amb la representació de l'Esperit Sant en el tercer tram de la volta (principis del segle XIX).

l'edifici, s'aconsegueix una solució encertada i de valuos disseny.

6. La decoració interior originària de l'ermita i el retaule es perderen en la guerra civil del 1936. No hi ha cap document gràfic que els mostre, però mitjançant el record dels majors de la població s'ha reconstruït en un dibuix, dins la tipologia del moment, el retaule que hi hagué.

7. Sabem la data aproximada del bastiment de l'esmentat retaule. S'alçà immediatament després de la construcció de l'edifici, ja que si la imatge estava a l'ermita el 1707, aquell any ja havia d'estar-ne bastida almenys la maçoneria. La primera constatació documental n'és del 1725.

8. S'ha avançat la hipòtesi que l'artífex del retaule podria ser l'escultor Joan Sanches, qui uns anys abans estava construint el primitiu retaule major de l'església parroquial.

Algunes contingències històriques i unes desafortunades intervencions havien transformat la fesomia pròpia d'esta ermita, eliminant en uns casos i amagant en uns altres els seus elements més característics. Conseqüentment, els treballs de restauració en curs, recolzats en els de documentació històrica, pretenen restituir amb coherència estos elements per tal de conferir a l'edifici un aspecte acorde amb la seua concepció originària, recuperant així la seua unitat estructural i estètica.